

*Анатолій Євгенійович Шевченко,
начальник кафедри теорії та історії держави і права
Донецького юридичного інституту МВС України,
доктор юридичних наук, професор*

*Олег Станіславович Туренко,
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права
Донецького юридичного інституту МВС України,
кандидат філософських наук*

ПОНЯТТЯ СВОБОДИ ТА ЗАХИСТ ЇЇ ІНДИВІДУАЛЬНИХ МЕЖ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ МІСТІ

Впродовж останніх століть панівною була просвітницька теза про «темне Середньовіччя», яка підтверджує, що в ті часи цілком ігнорувалося поняття свободи, нині втрачає силу і видається ідеологічним тавром. Відтак, розпочата багатьма гуманітарними науками ревізія Середньовіччя передбачає осмислення юридичних підстав свободи людини, корпорацій та механізмів її захисту в той історичний період. Природно, що розв'язання настільки складного питання слід розпочинати з окремих суспільно-політичних сфер, адже середньовічне суспільство становило ієрархічне єднання трьох станів — духовенства, феодалів і городян (селян). Представники кожного зі станів мали, з одного боку, близькі за змістом уявлення про внутрішню і зовнішню свободу й механізми її захисту (згуртовувало єдине джерело — християнство); з іншого, — інституційні свободи кожного стану, порівняно з іншими, були не співвідносними. Певно, саме це й надало відомому фахівцю Середньовіччя А. Гуревичу нагоду зазначити: «...середньовічне суспільство — суспільство, що знає широкий діапазон градацій свободи і залежності. Для нього не характерне єдине та чітке визначення свободи. Ці поняття відносні, немає ані повної свободи, ані повної несвободи» [1, с. 159].

Отож, середньовічний індивід усвідомлював своє станове положення як богодане — це той простір, у межах якого він мусить реалізувати своє земне життя. В межах окремого соціального простору (стану або, вужче, корпорації) середньовічна людина користувалася відносною свободою, яка припинялася, якщо індивід виходив із неї. Таким чином, рубіконом середньовічної свободи був стан або корпорація, поза межами якої діяли зовсім інші критерії свободи, іноді протилежні уявлення про права та обов'язки.

Найпрогресивнішим станом середньовіччя, який затвердив свій рівноправний політико-юридичний статус у XI ст., були городяни. Середньовічне місто з його юридично-раціональним та республіканськими уявленнями про свободу в подальшому стане матрицею, яка надасть можливість національним монархам здійснити регламентацію державних інституцій абсолютизму [2, с. 217]. Більше того, саме в просторі середньовічного міста затверджуються ранньобуржуазні свободи й механізми їх реалізації, що, набуваючи юридичної форми, стали ідеальним взірцем соціальної консолідації майбутнього модерного суспільства. Враховуючи означені чинники, автори пропонованого доробку визначають мету свого дослідження — окреслити зміст свободи в уявленні городян в епоху Високого Середньовіччя та розкрити юридичні виміри її реалізації в межах середньовічного міста. У своїй розвідці автори спиратимуться на дослідження відомих урбаністів: І. Гревса, М. Анциферова, М. Оттокара, В. Рутенбурга, С. Стама, М. Вебера, Г. Зімеля та ін.

Одним із факторів виникнення та існування середньовічного міста і його права була традиція промисливих клятв. Остання мала декілька рівнів дії: від індивідуальних — клятв у дружбі й вірності городян один одному; корпоративних клятв і загальноміських обітниць — присяги мешканцям іншого міста або клятви вірності королю, феодалському сеньйору. Як окрема імперативна норма, зміст первісної клятви був закладений у хартіях середньовічних міст. У цьому сенсі Г. Дж. Берман наголошує «...багато міст було засновано шляхом принесення урочистої колективної присяги або низки присяг на вірність хартії, яку перед тим було вголос прочитано всім громадянам. Хартія була в певному сенсі суспільним договором» [3, с. 387]. Зрештою, із особистих воль та корпоративних рішень складалася арифметична сума гомогенності, єдина цілісність (*universitas*) міста, яка базувалася на визначенні права кожного городянина формувати сферу вільного життя і вирішувати її долю.

У разі необхідності промисливну клятву підтверджували всі мешканці міста. За складних обставин зовнішньої політики, у випадку підписання договору з іншою комуною всі городяни знову давали клятву вірності та дружби. Така процедура могла займати декілька днів (наприклад, договір Флоренції

з Сієною у 1208 р. тривав три дні), де кожен громадянин особисто визначав свою згоду з пунктами договору, що фіксувалося письмово [4, с. 176]. Згадана практика не лише підтверджує високий рівень індивідуалізму на теренах середньовічного міста, а й окреслює межі свободи городянина, в яких формувалося поняття незалежності (суверенності) міста — його колективне уявлення про гідність і честь. Міське право поєднувало в собі промисливну клятву городян із дарованою хартією вільності (*charter of liberties*) сеньйорів міста (короля, єпископа та ін.). Примітно, що останні теж давали священну клятву: «Ми нашою монаршою владою стверджуємо і уступаємо вам і вашим нащадкам всі вищевикладені права та вільності... при цьому поклявшись на найсвятішому» [5, с. 139].

Двосторонність промисливних клятв формувала сакральний образ міських хартій — тих громадянських прав і свобод, які з удосконаленнями та роз'ясненнями набували статусу перших писаних конституцій міста, стаючи підмурівком його незалежної судової системи [3, с. 390-391]. Таким чином, міське право з часу виникнення комун стає виразником єдиної волі городян та сеньйорів. Середньовічні міста ставали першими великими правовими асоціаціями Європи, які завдяки сакральному освяченню отримали автономне право реалізувати та боронити свою свободу на власний розсуд. Отож, одним із ключових моментів у змісті міської свободи стає відповідальність городян за власні дії. Відповідальність усвідомлювалась як індивідуально-колективна клятва Богові відстоювати злагоду і мир у земному житті, зберігати гармонію трьох станів — усього християнського універсалу.

Забезпечення загального миру і блага, корпоративної «користі», що було пов'язано з вимогою розумної та моральної дії, стає основною метою життя городян. До наведеного варто додати такі принципи як справедливність і рівність його суб'єктів. Міське поняття рівності поєднує в собі два концепти: християнську рівність вірян перед Богом і рівність «усіх» перед встановленою міською громадою, прийнятим усіма городянами законом — *auctoritas*. Імовірно, саме завдяки принципу рівності міське право набуло світського характеру. Втім, міське право не було єдиним, а поділялося на нормативні документи: *statute*, — до яких належали первісні клятви городян до утворення союзу; та *leges* — видані владно-міськими структурами правові документи (аж до рецепції юстиніанового *Corpus Iuris Civilis*). Втім *statute* та *leges* чітко не розокремлювалися, діючи як єдиний юридичний комплекс [6, с. 238]. Така особливість міського життя — множинність упорядкованих, але різних правових явищ — зумовлювала традицію розмаїття правового життя, призвичаювала городян до більш динамічного і толерантного сприйняття соціально-економічних відносин. Завдяки останньому формувалася різноманітність видів та рівнів міського права, у гетерогенності яких кожен городянин повинен був розумітися. Це, у свою чергу, створювало суверенний простір свободи як окремої корпорації, так і, до певної міри, свободи особистості. Такий простір надавав людині можливість самостійного вибору.

Необхідно зацентрувати ще на одній обставині — право середньовічних міст поєднувало в собі як канонічні, так і світські норми. Завдяки цьому міське право різною мірою відтворювало основоположні євангельські цінності. Ключовими принципами християнських норм були рівність городян і «чужаків» (іноземців); принцип відповідності покарання заподіяній шкоді, недоторканності житла; осуду неправдивого свідчення тощо. Але найголовнішим принципом і первинною метою міського права було забезпечення миру на всіх соціальних рівнях. Так, хартією Страсбургу проголошено: «...на тій почесній умові заснований Страсбург, щоб кожна людина... мала в ньому мир» [5, с. 124]. Ідеальний же мир усвідомлювався не лише як Всесвітня категорія «божого миру» або колективної безпеки, а вмщував саме індивідуальний стан, гарантії безпеки та миру окремої родини й гідності городянина. У хартії ж Медебаха було закріплено: «Той, хто вдарить когось... так, що проллється кров... буде побитим батогами і волосься його... будуть острижені, бо він зганьбив «божий мир» [5, с. 49]. Згадані норми свідчать, що їх автори усвідомлювали поняття «миру» як багаторівневу, цілісну категорію, яку необхідно процедурно зберігати завжди і скрізь, передусім, на індивідуальному рівні взаємовідносин.

Більшістю статей міських хартій Західної Європи на правовому рівні визначені та закріплені гарантії громадянських прав і свобод: право на життя, недоторканність особистості й житла, гарантія недоторканності приватної власності городянина — лише судова ухвала надавала право на захоплення приватної власності. Так, хартією Фрейбурга (1120 р.) було затверджено: «Ніхто не повинен оволодівати будинком... городянина або привласнювати його власність без судового рішення міста» [7, с. 197]. В міському праві фіксуються прообрази права на свободу вибору місця проживання і свободу пересування [8, с. 85]. Також до свобод городян відносили: свободу спадкових розпоряджень, право вести відносно вільну ринкову діяльність, захист від довільних арештів та обшуку тощо.

Варто зауважити, що, хоча здебільшого міське право відстоювало корпоративні інтереси, воно все ж визначало та захищало деякі індивідуальні права людини в межах корпорації. При виникненні корпорації принцип рівності й обов'язок захисту найманих робітників чи бідних верств населення був закладений у її первісний статут і підтверджений міським правом. Е. Аннерс звертає увагу, що під впливом «Дигести» Ульпіана «Книга правосуддя» судейник Орлеана (бл. 1260 р.) проголошує: «...корпорація може

бути створена тільки на основі чіткої угоди, і їй належить тільки те, що в ньому розглянуто. Корпорація може створюватися та має юридичну силу і у разі майнової нерівності сторін. Тоді бідний вносить своєю працею і розумовою здібністю такий самий внесок, як багатий грошима і земельними володіннями» [9, с. 192]. Паризька «Книга ремесел» Етьєна Буало є прикладом стандартизації праці найманих робітників, що засвідчує прагнення середньовічних легістів юридично обмежити можливі зловживання і зберегти соціальний мир у місті. Загалом же слід визнати, що впровадження статутів цехових об'єднань у сферу публічного права перетворювало професійні корпорації на юридичних суб'єктів, наділених повноваженнями регламентувати професійну діяльність людей і захищати їх у ході цієї діяльності [10, с. 123].

Позитивна юридична синхронізація інтересів багатих і бідних, практичне затвердження справедливості й рівності впливали на більш вагомий проблему — питання стійкості республіканського устрою в комуні, утримання соціального миру. В ідеальному сенсі, як відмічає Р. Патнам, «...успіх комунального республіканства залежав від готовності його лідерів ділитися владою з іншими, як із рівними». Очільники комунальних республік вільно і прогнозовано через детально розроблені кодекси законів визначали легітимні межі власного правління задля обмеження своєї могутності [11, с. 153].

Як результат зовнішніх компромісів та наслідок гострих внутрішніх міжкорпоративних конфліктів міське право наводить більш високий рівень усвідомлення нових реалій соціально-політичних відносин та віднайдення більш ефективних форм соціального контролю, можливих компромісів між конфліктуєчими угрупованнями, між індивідуальним та колективним суверенітетами. Невпинне вдосконалення міського права, що накладалося на ранньобуржуазні відносини городян у процесі торговельних і трудових відносин, формувало загальну міську правову свідомість, своєрідні правові інституції.

Також доречно згадати, що життя в місті в силу природних причин (скупченості, концентрації різних інтересів, яскраво виражених соціальних розбіжностей, участі в політичних подіях) було занадто динамічним, щоб міське право встигало за його плином. Відтак, непересічну роль у консолідації міської громади відігравали моральні імперативи — чесноти. Їх ключовим принципом була відмова від насилля з боку влади за умови, що городянин сам співвідноситиме свої інтереси з комунальним благом.

Коли ж траплялося навпаки, і окрема адміністративна особа або якась міська корпорація порушувала права городянина чи корпорації, відповідь була доволі прогнозованою — повстання. Найчастіше задля захисту власної гідності та своїх громадянських прав повставали бідні верстви міста. Їх виступи хоч і призводили до чималих жертв і матеріальних збитків, водночас мали легітимний характер. Повсталі із сакральною шанобою ставилися до міських інституцій і традицій, всіляко наголошуючи, що виступають на захист істинних цінностей комуні проти «зрадників» або «узурпаторів». Лише в крайньому випадку їх остаточною метою було досягнення справедливості — повернення порядку, деякі зміни в політичному устрої комуні, необхідні щодо їх інтеграції в міські структури влади.

Повстання городян свідчило про те, що навіть найбідніші їх представники не піддавали сумніву свою повноправність.

Утім ідеальною формою вирішення конфлікту городяни вважали не повстання, а судовий арбітраж, результатом якого були доповнення до міської хартії чи нова конституція міста. Зазвичай більшість таких конституцій захищала та розширювала громадянські права городян, та деякі навіть більше захищали гідність інших верств населення міста. Наприклад, законом республіки Флоренція від 1289 р. колонів (кріпаків) було визволено від феодальної залежності. Цікавим видається обґрунтування визволення селян, наведене в законі: «...бо це суперечить свободі особистості» [12, с. 22].

Отже, городяни певною мірою відчували себе вільними особами — громадянами, які мають гідність та визначені законом права на свободу. Це відчувалося в повсякденному житті міської громади, де кожний городянин мусив бути добродійним у всіх сферах життя. Дотримання чеснот потребували міські закони. Так, у Фрейбурзі навіть незначна образа підлягала покаранню штрафом, а за лайку на адресу дружини бюргера штраф становив 10 фунтів. У Хагенау абсолютно кожен, хто «...дав волю своєму життю безпутно і що образив непристойними словами кого-небудь з городян», повинен був сплатити штраф. Якщо людину викривали в такого роду провині тричі, її виганяли з міста без права повернення [13, с. 258-259].

Ще більше вимог міська традиція та право висували до громадських діячів. Вони повинні бути людьми «доброї слави» — у цьому разі йшлося про суспільні чесноти — вірність, чесність, законослухняність, відповідальність, навіть спокійний норов. Моральними вимогами ідеальний образ громадського діяча середньовічного міста не вичерпувався. Такі громадяни власним коштом утримували штат клерків і несли матеріальну відповідальність за ухвалені судово-адміністративні рішення.

Таким чином, поняття свободи в хартіях і статутах середньовічного міста передбачає, передусім, збереження миру, колективну відповідальність перед Богом за штучно створені прості міста, де повинні реалізуватися християнські принципи рівності та справедливості. Міське право, що акумулювало ран-

ньобуржуазну традицію, фіксує свідомий моральний стереотип, відповідаючи якому городянин міг стати повноправним учасником громадського життя міста. Водночас норми міського права консолідували міську громаду, робили її солідаристською спільнотою, де інтереси індивіда зливалися з корпоративними інтересами, перетворюючись на компоненту гомогенного простору соціуму. Міське право суперечило клієнтарним відносинам феодального світу, в межах колективної солідарності створюючи публічний простір свободи, яким затверджувалися демократичні цінності в межах міста.

Використані джерела:

1. Гуревич А. Избранные труды: [в 4 т.] / А. Гуревич. — М.; СПб.: Университетская книга, 1999. — Том 2: Средневековый мир. — 560 с.
2. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / М. Фуко; [пер. с франц. Б.М. Скуратова]; [под общ. ред. В.П. Большакова]. — М.: Пракис, 2006. — Ч. 3. — 320 с.
3. Берман Г.Дж. Право і революція. Формування західної традиції права / Г.Дж. Берман; [перекл. Т. Бенько, О. Межевікіної, Н. Соколовської]; [наук. ред. к.філос.н. Н. Толкачової]. — К.: IRIS, 2001. — 652 с.
4. Бицилли П.М. Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад / П.М. Бицилли; [сост. Ф.Б. Успенский]; [отв. ред. М.А. Юсим]. — М.: Языки славянской культуры, 2006. — 808 с.
5. Средневековое городское право XII–XIII веков: Сборник текстов / [под ред. С.М. Стама]; [сост. Т.М. Негуляева, Л.И. Солодкова]. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. — 178 с.
6. Варьяш О.И. Город в средневековой цивилизации Западной Европы: [в 4 т.] / О.И. Варьяш. — М.: Наука, 2000. — Т. 3: Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. — 378с.
7. Фрейбургское городское право XII века (первоначальный текст и дополнения) / [пер. с лат. Т.М. Негуляевой] // Средневековый город: межвузовский научный сборник. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1978. — Вып. 4. — 216 с.
8. Квачадзе О.Б. Феномен средневекового городского права в истории развития западной цивилизации / О.Б. Квачадзе // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : материалы междунар. научно-практической конф. (Санкт-Петербург, 28-29 ноября 2008 г.). — СПб.: Изд-во СПбГУП, 2008. — 234 с.
9. Аннерс Э. История европейского права. Ин-т Европы / Э. Аннерс; [пер. со швед.]. — М.: Наука, 1999. — 395 с.
10. Бородин О.Р. Памятники истории права: [пособие] / О.Р. Бородин. — М.: Либерея, 2003. — 216 с.
11. Патнам Д.Р. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії / Д.Р. Патнам, Р. Леонарді, Р.І. Нанетті. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 302 с.
12. Стам С.М. Корифеи Возрождения. Искусство и идеи гуманистического свободомыслия / С.М. Стам; [под ред. Н.И. Деяткиной]. — [2-е изд., испр. и доп.]. — М.: Вузовская книга, 2006. — 672 с.
13. Негуляева Т.М. Город в средневековой цивилизации Западной Европы: [в 4 т.] / Т.М. Негуляева. — М.: Наука, 2000. — Т. 3: Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. — 378 с.

Шевченко А. Є., Туренко О. С. Поняття свободи та захист її індивідуальних меж у середньовічному місті.

У статті визначені окремі аспекти змісту поняття свободи в уявленні городян епохи Високого Середньовіччя та розкрито юридичні підстави її реалізації в межах середньовічного міста. Поняття свободи в хартіях середньовічних міст має за мету колективну відповідальність перед Богом за збереження миру в містах, де повинні реалізуватися християнські принципи рівності та справедливості, що, своєю чергою, сприяє затвердженню юридичних підстав захисту індивідуальних свобод.

Ключові слова: свобода, промисливна клятва, хартія, рівність.

Шевченко А. Е., Туренко О. С. Понятие свободы и защита ее индивидуальных границ в средневековом городе.

В статье определены отдельные аспекты содержания понятия свободы в представлении горожан эпохи Высокого Средневековья и раскрываются юридические основания ее реализации в пределах средневекового города. Понятие свободы в хартиях средневековых городов имеет целью коллективную ответственность перед Богом за сохранение мира в пределах города, где должны реализоваться христианские принципы равенства и справедливости, что, в свою очередь, способствует утверждению юридических оснований защиты индивидуальных свобод.

Ключевые слова: свобода, промисливная клятва, хартия, равенство.

Shevchenko A., Turenko O. The concept of freedom and defense of its individual verges in a medieval town.

Certain aspects of the notion of freedom in the representation of urban community in the era of the High Middle Ages are specified; the legal basis for its implementation within the medieval city is revealed. The concept of freedom in the charters of medieval cities for a goal has a collective responsibility before God for peacekeeping within the city limits, where the Christian principles of equality and justice must be realized. That, in its turn, promotes the assertion of the legal basis of protection of individual liberties.

Key words: freedom, promissive oath, charter, equality.